

راهنمای زبان فارسی باستان

(دستور زبان، گزیده متون، واژه نامه)

ویراست جدید

دکتر ج. گیز مولایی

استاد دانشگاه تبریز

آوای خاور

تهران، ۱۳۹۸

ناشر ایران‌شناسی و خاورشناسی

مرکز فروش و شماره‌های تماس: تهران، بالاتراز میدان ولیعصر، کوچه فرخی، پلاک ۴۱، واحد ۷.

Www.avayekhavar.ir

info@avayekhavar.ir

Telegram & Tel: (+98) 930 554 0308

Tel: (+98) 21 888 956 21

Fax: (+98) 21 364 264 58

راهنمای زبان آریایی باستان (دستور زبان، گزیده متون، واژه نامه)

ویراست جدید

نویسنده: دکتر رحیم گیزمولایی

ناشر: آوای خاور

طراح گرافیک: استفا فیاضیوا

چاپ: لوح

ناظر چاپ: زهرا احمدوند

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

سال و نوبت چاپ: ۱۳۹۸، نخست

قیمت: ۵۵۰۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-9923-19-9

حق چاپ محفوظ و متعلق به انتشارات آوای خاور است. هرگونه نسخه برداری اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری بدون مجوز کتبی ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل تعقیب است.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	: مریدی، - نیز، ۱۳۴۵ -
عنوان و نام پدیدآور	: راهنمای زبان فارسی باستان (دستور زبان، گزیده متون، واژه‌نامه) / نویسنده چنگیز مولایی.
وضعیت ویراست	: ویراست ۲.
مشخصات نشر	: تهران: آوای خاور، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری	: ۲۳۸ ص.
فروست	: گنجینه زبان‌های ایرانی؛ ۱.
شابک	: 978-600-9923-19-9
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه.
عنوان دیگر	: دستور زبان، گزیده متون، واژه‌نامه.
موضوع	: فارسی باستان
موضوع	: Old Persian language
موضوع	: فارسی باستان -- دستور
موضوع	: Old Persian language -- Grammar
موضوع	: فارسی باستان -- واژه‌نامه‌ها -- فارسی
موضوع	: Old Persian language -- Dictionaries -- Persian
موضوع	: کتیبه‌های فارسی باستان
موضوع	: Old Persian inscriptions
رده بندی کنگره	: PIR ۱۶۰۲/م۲۸ ۱۳۹۸
رده بندی دیویی	: ۴۱۰/۱۰
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۵۹۸۲۴۲

فهرست مطالب

پیش‌گفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۳
فارسی باستان.....	۱۳
خط میخی فارسی باستان.....	۱۸
رمزگشایی خط میخی فارسی باستان.....	۱۹
الفبای فارسی باستان.....	۲۳
بخش اول: دستور زبان فارسی باستان.....	۳۳
آواشناسی.....	۳۵
الف) مصوت‌ها.....	۳۵
ب) صامت‌ها.....	۳۸
اسم و صفت.....	۵۱
ساخت اسم و صفت.....	۵۱
صرف اسم و صفت.....	۶۱
۱. صرف ستاک‌های پایان‌یافته به مصوت.....	۶۲
۲. صرف ستاک‌های پایان‌یافته به صامت.....	۷۰

۷۷	ضمایر
۷۸	الف) ضمایر شخصی
۷۹	ب) ضمیر فاعلی سوم شخص مفرد hauv
۷۹	ج) صرف ضمیر موصولی
۸۰	د) صرف ضمایر اشاره
۸۱	هـ) ضمیر مشترک
۸۱	و) ضمیر نامعین یا مبهمات
۸۱	ز) صفات شبه ضمیر
۸۳	اعداد
۸۵	قید
۸۷	فعل
۸۸	۱. ماده
۹۴	۲. باب
۹۴	۳. وجه
۹۶	۴. زمان
۹۷	۵. شخص
۹۷	۶. شمار
۹۷	۷. مصدر
۹۷	۸. مشتق‌های فعلی
۹۹	۹. پیشوندهای فعلی
۹۹	۱۰. نشانه‌های نهی و نفی
۱۰۱	شناسه‌های افعال
۱۰۱	الف) شناسه‌های گذرا
۱۰۳	ب) شناسه‌های ناگذر
۱۰۵	صرف فعل
۱۰۵	الف) صرف ماده‌های aدار
۱۰۹	ب) صرف ماده‌های بی a-

۱۱۳.....	حرف اضافه و حرف ربط
۱۱۳.....	(الف) حرف اضافه
۱۱۴.....	(ب) حرف ربط
۱۱۵.....	بخش دوم: متن های فارسی باستان
۱۱۷.....	کتیبه داریوش، تخت جمشید d
۱۲۱.....	کتیبه داریوش، نقش رستم a
۱۲۹.....	کتیبه داریوش، شوش f
۱۳۷.....	کتیبه خشایارشا، تخت جمشید a
۱۴۱.....	کتیبه خشایارشا، تخت جمشید f
۱۴۷.....	کتیبه خشایارشا، تخت جمشید h
۱۵۵.....	کتیبه اردشیر دوم، همدان
۱۵۹.....	بخش سوم: واژه نامه
۲۳۳.....	کتاب نامه

پیش‌گفتار

تحقیق و پژوهش در باب زبان فارسی باستان و آثار بر جای مانده از آن به دو دلیل عمده و اساسی، برای ما ایرانیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است: نخست این که، زبان فارسی باستان نیای زبان فارسی دری است و آثار که به این زبان به دست ما رسیده است، شکل و ساختار زبان فارسی را به بهترین وجهی، در اواسط هزاره اول پیش از میلاد مسیح، نشان می‌دهد؛ دیگر این که، این آثار به لحاظ اثبات بر اخبار و گزارش‌های مؤثق تاریخی جزو اسناد و مدارک معتبر و دست اول مربوط به تاریخ گذشته ایران و زندگی اجتماعی مردم این سامان، در عهد هخامنشیان، محسوب می‌شوند و گران‌بهارترین بخش از میراث ملی ما را تشکیل می‌دهد. متأسفانه، این گنجینه پرارزش علیرغم اهمیت فوق‌العاده‌ای که، هم از لحاظ زبان‌شناسی و هم، از منظر تاریخی دارد، در ایران چندان مورد توجه و اقبال محققان قرار نگرفته و بجز چند اثر محدود و انکست‌شمار، کتابی مستقل درباره‌ی دستور زبان، ادبیات، بازخوانی و قرائت متون و شرح و گزارش آن، فرهنگ لغت و مقولات مهم دیگر، به زبان فارسی نوشته نشده است و، این در حالی است که، در محافل علمی ایران‌شناسی مغرب زمین، از زمان انتشار نخستین ترجمه کتیبه بیستون، توسط راولینسون، در سال ۱۸۴۸ م.، تاکنون — یعنی در دورانی متجاوز از یک قرن و نیم — دانشمندان و متخصصان فقه‌اللغه ایرانی ده‌ها اثر علمی ارزنده، در قالب کتاب، مقاله و رساله، درباره‌ی موضوعات متنوع و مسائل گوناگون مربوط به فارسی باستان، به زبان‌های اروپایی، منتشر کرده‌اند. با عنایت به مواردی که معروض افتاد، تکفل تحقیق و پژوهشی جامع و

گسترده دربارهٔ زبان فارسی باستان با مراجعهٔ دایم به تحقیقات و تتبعات مستشرقین ضرورتی اجتناب‌پذیر می‌نماید. کتاب حاضر، *راهنمای زبان فارسی باستان*، در پی حصول این مقصود و تحقق بخشی از اهداف کلان مذکور تألیف شده و در تدوین مطالب آن، ضمن رعایت کامل جنبهٔ تخصصی امر، کوششی آگاهانه به کار رفته است تا نوآموزان را نیز، به کار آید و مقدمات لازم برای آموزش این زبان را در اختیار آنان قرار دهد.

طبع نخست کتاب که به سال ۱۳۸۴ منتشر شد، با کاستی‌هایی همراه بود. برخی از این کاستی‌ها در چاپ دوم (۱۳۸۷) رفع گردید و اینک ویراست سوم آن با بازنگری کامل و اصلاحات و اضافات و تغییرات اساسی به پیشگاه ارباب فضل و علاقمندان زبان‌های کهن ایران تقدیم می‌شود. تغییراتی که در مقدمه و بخش‌های سه‌گانه کتاب به عمل آمده، مطالب جدید نکات تازه‌ای که به مباحث قبلی افزوده شده، به حدی است که شکل و سیمای کاملاً جدیدی به کتاب داده و آن را متفاوت از دو چاپ مقدم بر خود کرده است. مع‌هذا ساختار اصلی کتاب متشکل از یک مقدمه و سه بخش بود، همچنان حفظ شده است:

در مقدمه کتاب، به تفصیل، دربارهٔ زبان فارسی باستان و آثار برجای‌مانده از آن، منشأ خط میخی فارسی باستان و تاریخ احتمالی اختراع آن، الفبا و برخی از قواعد املائی خط مذکور و تاریخچهٔ رمزگشایی از این خط گفتگو شده است.

در بخش اول، دستور زبان فارسی باستان مطابق اصول و روش متعارف زبان‌شناسی تاریخی-تطبیقی تألیف شده و ساخت‌های مختلف دستور در هر موردی با ساخت‌های همسان و مشابه خود در زبان‌های اوستایی و سنسکریت مقایسه و در صورت لزوم صورت اصلی آنها در هندواروپایی، ارائه شده است. در ویرایش حاضر، در مبحث «اسم و صفت» که جایگزین عنوان قبلی «ساخت واژه» شده است، ذیل «ساک مشتق»، فهرست پسوندهای اولیه و ثانویه تکمیل شد و این دو نوع پسوند که در هر دو چاپ پیشین، بدون آنکه از هم تفکیک شوند، در کنار هم آمده بودند، از هم جدا شدند؛ ذیل «ساک مرکب» نیز، واژه‌های مرکب، مطابق شیوهٔ سنتی طبقه‌بندی شدند. در مبحث «فعل»، ماده‌های واداری و آغازی که در چاپ‌های قبلی ذیل مادهٔ مضارع آمده بودند، جداگانه شرح شدند. با اینکه کاربرد مادهٔ مضارع جعلی در کتیبه‌های موجود فارسی باستان محل تردید است، با این همه در ویرایش جدید، ساخت این ماده نیز توضیح داده شد و تنها

نمونه‌ای که به گمان برخی از محققان از همین ماده مضارع ساخته شده است، مورد بررسی قرار گرفت.

در بخش دوم، گزیده‌ای از متن‌های فارسی باستان، مشتمل بر متن کامل سه کتیبه از داریوش بزرگ، سه کتیبه از خشایارشا و یک کتیبه از اردشیر دوم، آمده است. در گزینش این متن‌ها بیشتر نیاز دانشجویان کارشناسی ارشد رشته زبان‌های باستانی ایران و به تبع آن گنجاندن در فصل درس «مقدمات زبان فارسی باستان» مورد نظر بود. در چاپ‌های اول و دوم کتاب، در این فصل، بخشی از ستون اول کتیبه داریوش در بیستون نیز آمده بود. در ویراست حاضر، بخش مورد نظر از کتیبه بیستون، به دلیل این که هر پنج ستون کتیبه اخیر الذکر، در «کتیبه‌های فارسی باستان» بررسی می‌شوند، کنار گذاشته شد و کتیبه بنای کاخ داریوش، راوس و کتیبه معروف به دیو خشایارشا جایگزین آن گردید. در حرف‌نویسی کتیبه‌های سنگی، برخلاف چاپ اول و دوم کتاب، فقط واکه‌های نویسه‌هایی که دارای مصوت *i* و *a* هستند به صورت زیرزنجیری به نمایش درآمدند، اما در مقدمه کتاب به هنگام ذکر الفبای خط میخی فارسی باستان و قواعد املایی آن، واکه نویسه‌هایی هم که دارای مصوت *a* هستند به صورت زیرزنجیری نشان داده شد. در واج‌نویسی متن کتیبه‌ها همچنان از شیوه کنت تبعیت شد. جز اینکه واج واکه‌ای *r* به صورت *ar* نشان داده شد.

در بخش سوم کتاب، در هر دو چاپ مقدم بر ویرایش حاضر، شرح مختصری از همه لغات کتیبه‌های فارسی باستان ارائه شده بود؛ اما در ویراست جدید ترجیح داده شد که این بخش محدود به شرح واژه‌هایی شود که در متون برگزیده این اثر به کار رفته‌اند. در این بخش، در برابر هر مدخلی، تعریف آن لغت آمده و ذیل مدخل صورت یا صورت‌های صرفی ماده‌های فعل و اسم و صفت و ضمائر شخصی و اشاره و موصولی آمده و موارد استعمال آن در کتیبه‌ها ذکر شده است. در پایان مطالب هر مدخل، وجه اشتقاق واژه‌ها، و معادل آنها در زبان‌های اوستایی و سنسکریت و بازمانده آنها در زبان‌های ایرانی میانه و فارسی دری آمده است. در مواردی صورت و اشکال صرف‌شده لغات به گونه‌ای بود که، در وهله اول، یافتن ستاک یا ریشه آنها برای مبتدی مشکل می‌نمود؛ این قبیل موارد در ترتیب الفبایی واژه‌نامه ذکر و به ستاک یا ریشه مربوط بازگشت داده شده است.

در پایان این مقال، بر خود فرض می‌دانم از خانم سپیده نوروزی که چاپ‌های اول و دوم این کتاب به همت و مساعی بی‌وقفه ایشان انتشار یافت، سپاسگزاری کنم، «هرکجا هست، خدایا به سلامت دارش». در بازنگری، اصلاح و اعمال تغییرات لازم در مطالب این دفتر، همواره از یآوری‌های بی‌دریغ و پیشنهادهای ارزنده دوست و همکار گرانقدرم، جناب آقای دکتر محمدحسن جلالیان، دانشیار دانشگاه تبریز بهره‌مند بودم؛ زحمات و محبت‌های ایشان را گرچه جبران نتوانم کرد، سپاس می‌گویم. از دوست گرانقدرم، جناب آقای بهرام برومند، بسیار سپاسگزارم که سخاوتمندانه فوت زیبایی را که برای خط فارسی باستان طراحی کرده بودند، در اختیارم قرار دادند. متون برگزیده کتیبه‌ها با همین فوت حروف پستی شانه‌اند. از خانم شهرزاد ولایی که با دلسوزی و دقتی وسواس‌آمیز این کتاب را صفحه‌ارایی کردند، و در آراستگی آن از هیچ کوششی دریغ نورزیدند، صمیمانه سپاسگزارم. از آقای سلمان مختاری، مدیر ارجمند و سخت‌کوش انتشارات آوای خاور که از روی عشق و علاقه به ایران و فرهنگ ایرانی، بخش قابل توجهی از کارهای انتشاراتی خود را به نشر آثار مربوط به تاریخ، فرهنگ و زبان‌های کهن ایران تخصیص داده‌اند، سپاسگزارم و بوفه اش را از خدای بزرگ و مهربان خواستارم.

چنگیز مولایی

دانشگاه تبریز، بهار ۱۳۹۸